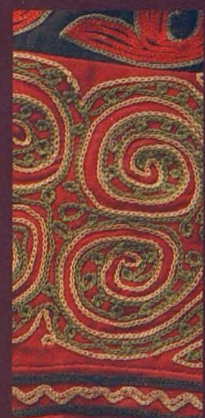

У2006
708К

ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛӨНЕРІ

Дәркембай Шоқпарұлы

ИЗДАТЕЛЬСТВО Алматы
ӨНЕР 2005
БАСПАСЫ

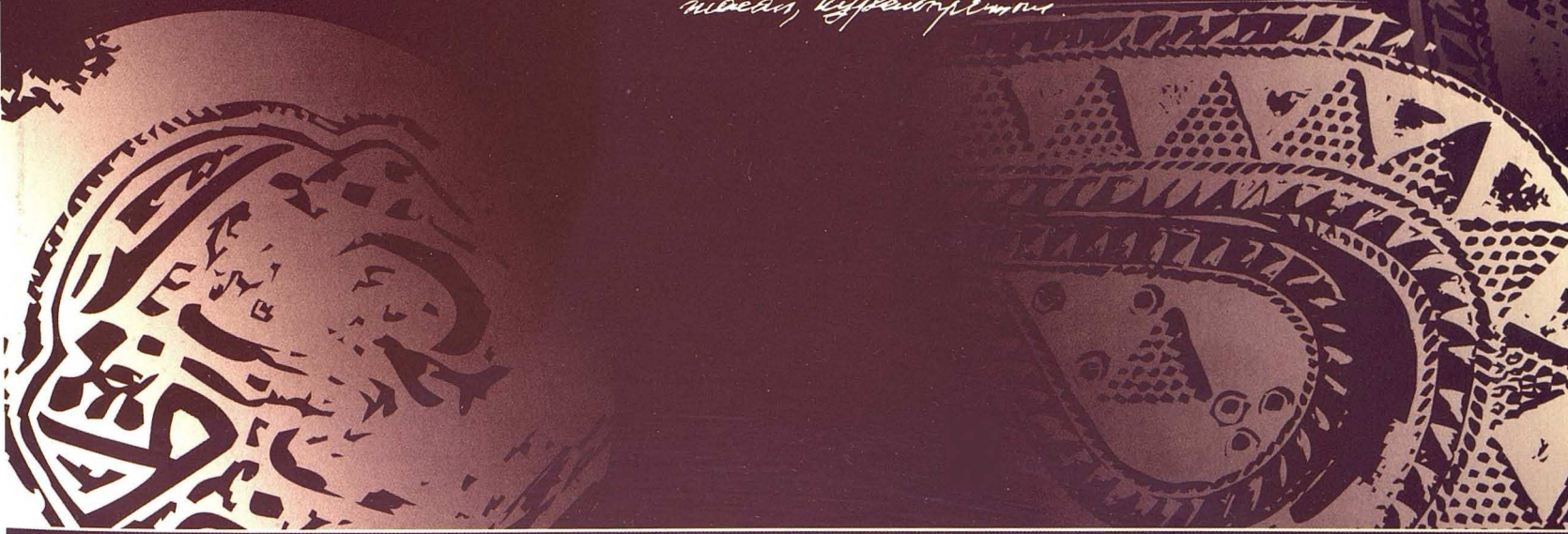
сүлбө (арам манра) түрү

Халыкыбыздын иргемети эен өскүрүнү дауууна Аргандан
жетсе Сүмө Арга,
Морзе Сүрөкө сиртүрү эен
Камп Морзе, Сүр, Аманга халыкыбыздын
кынао зор Сүрө.

маса, кыргыздарымыз.

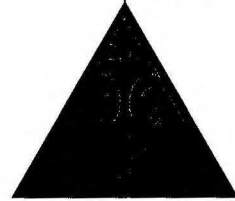
сүлбө (арам манра) түрү маса, кыргыздарымыз.

маса, кыргыздарымыз.

ҚАЗАҚТЫҢ
ҚОЛӨНЕРІ

Дәркембай
Шоқпарұлы

ҰСТА ДӘРКЕМБАЙ

ББК 37248
Ш77

**Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және спорт министрлігі
Ақпарат және мұрағат комитетінің Мемлекеттік бағдарламасы бойынша
шығарылып отыр**

Ш77 Дөркембай Шоқпарұлы
Альбом — Алматы:
Өнер, 2005 — 176 бет.

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Ленин комсомолы сыйлығының лауреаты, көптеген халықаралық фестивальдар мен форумдардың жеңімпазы, қолөнер шебері, суретші-этнодизайнер, Т. Жүргенов атындағы қазақтың ұлттық өнер академиясының “Сәндік өнер және дизайн” факультеті “Металл мен ағашты көркемдеп өңдеу” кафедрасының профессоры Дөркембай Шоқпарұлы бұл альбомда халқымыздың ою-өрнек өнері, металл, ағаш, тері тәрізді материалдарды көркемдеп өңдеудің қыры мен сырын, технологиялық тәсілдерін, құрал-жабдық атауларын жатық тілмен жан-жақты қамтып, қызғылықты баяндайды.

Иллюстрациялық материалдары мол бұл альбом жастар мен студенттерге, өнер зерттеуші, мәдениеттанушыларға, этнографтарға, сондай-ақ жалпы өнер сүйер көпшілік қауымға арналған.

ISBN 9965-768-15-3

© Дөркембай Шоқпарұлы.
© “Өнер” баспасы, 2005

Дәркембай Шоқпарұлы

ИЗДАТЕЛЬСТВО Алматы
ӨНЕР 2005
БАСПАСЫ

АЛҒЫ СӨЗ

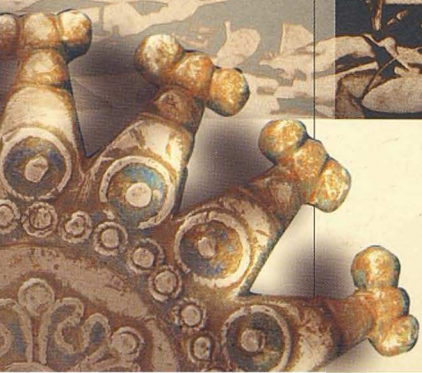
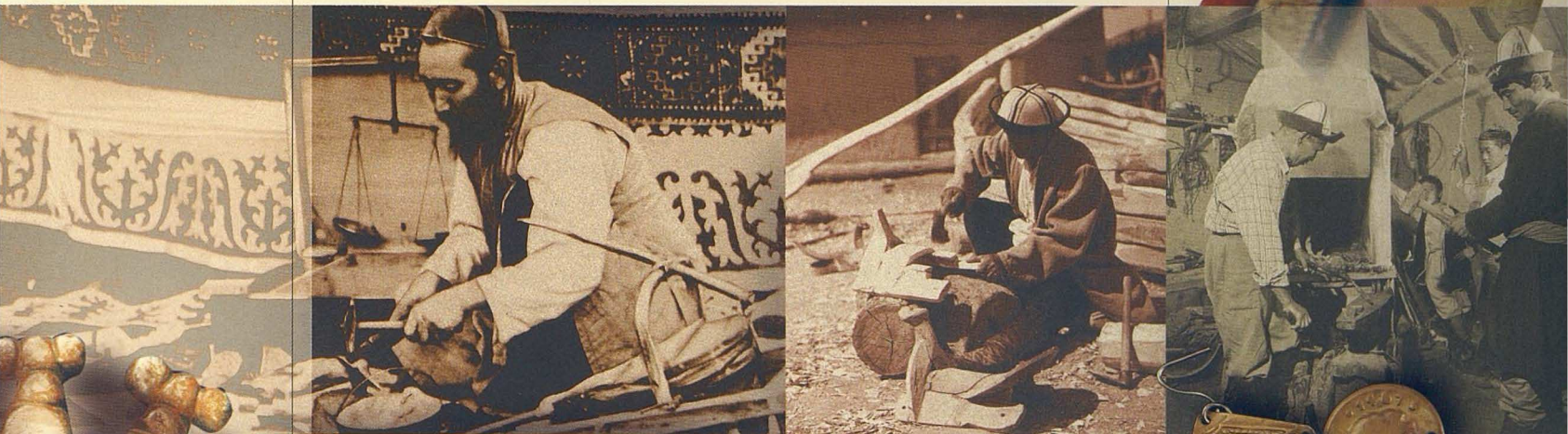
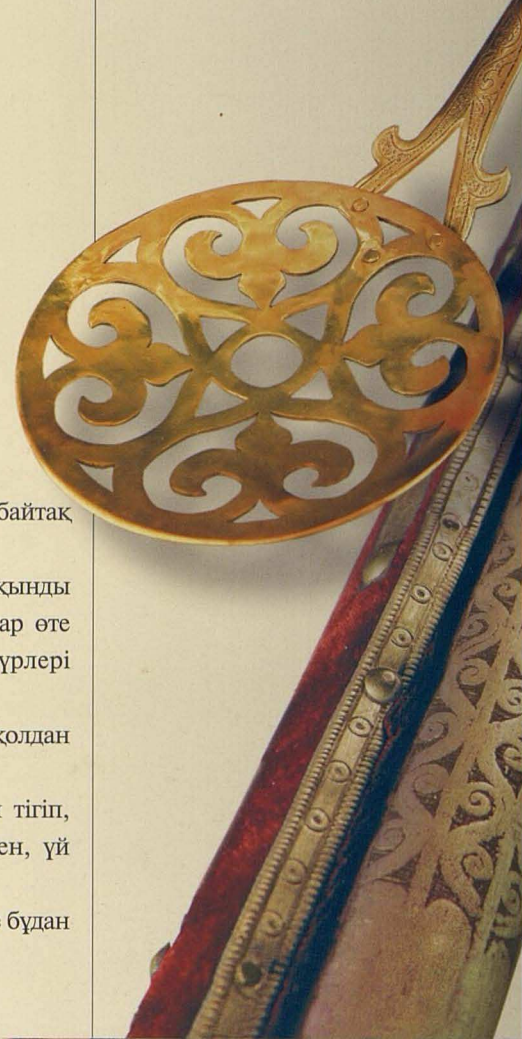
Географиялық картада Алтай мен Атырау арасын алып жатқан кең-байтақ өлке біздің туған еліміз — Қазақстан Республикасының жері.

Осынау байтақ жерде көсілеген кең далалар мен асқар таулар, толқынды теңіздер мен айдын-шалқар көлдер, арналы өзендер мен орман-тоғайлар өте көп. Қазақстан жерінде өсімдіктер мен жан-жануарлардың алуан түрлері кездеседі. Жер қойнауы әр алуан қазба байлықтарға тұнып тұр!

Осындай табиғат байлығын ата-бабаларымыз ерте замандардан бері қолдан келгенінше игеріп отырған.

Аң аулап, құс салып, мал өсірген, малдың терісі мен жүнінен киім тігіп, басқа да тұрмысқа қажетті бұйымдар жасаған. Жер жыртып, дән еккен, үй тұрғызып, үлкен қалалар орнатқан.

Ғалымдардың топшылауы бойынша, ең алғашқы адамдар қазақ жерінде бұдан жарты миллион жыл бұрын пайда болған.

Халқымыз ежелгі замандардан бері еңбек етумен қатар, уақыт ағымымен бірге өнерін де ұдайы дамытып отырды. Солардың бірі халқымыздың қол өнері.

Қолөнер тарихи-экономикалық, саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты әр заманда әртүрлі сатыда дамып, түрленіп отырды.

Ғылымда “Андронов мәдениеті” (б.з.д. XVIII-X ғ) деген атпен белгілі болған андроновтық тайпалардың қолөнершілері (шеберлері) сол кездің өзінде-ақ әртүрлі қола қарулар, пышпақ, найза, тағы басқа сәндік бұйымдар мен сазбалшықтан әртүрлі ыдыстар жасап, оларды геометриялық өрнектермен безендірген.

Қазіргі қазақ жерін мекендеген ертедегі сақ, үйсін, қаңлы тайпалары қазақ халқын құрайтын негізгі тайпалар болып саналатыны ғылымда дәлелденген.

Халқымыздың мәдениеті мен өнерінің дамуына Алдыңғы және Орта Азия, Шығыс Еуропа скифтері мен Қиыр Шығыс, Сібір, Алтай халықтарының ықпалы зор болды.

Ерте кездерден-ақ көршілес жатқан мемлекеттермен мәдени қарым-қатынас нығайып, саяхат, сауда жасау арқылы, әр мемлекет бір-бірінен өнердің озық үлгілерін үйреніп, жетілдіріп отырған.

Ежелгі тас дәуірінен бастап, бүгінгі күнге шейінгі қазақ жерінен табылған қолөнер үлгілерінің түпнұсқалары мен шынайы шеберлердің қолынан шыққан өнердің озық үлгілерін бұл күнде музейлерден көріп те жүрміз.

Ал, енді *қолөнер* дегеніміз не, оның адам өміріндегі қызметі қандай? Қолөнердің қандай салалары бар деген сұрақтарға жауап іздеп көрелік. Қол өнер ғасырлар бойы дамып, қалыптасып келе жатқан халық творчествосының сарқылмас қайнар көзі, халық мәдениетінің айнасы. Ол талай ғасырлар кезеңінен өтіп түрленіп, жаңарып келіп, атадан балаға мұра ретінде бізге жеткен дәстүрлі де қастерлі өнер. Қандай халықтың қолөнері болса да оның тарихымен, қоғамдық құрылысы, әдет-

ғұрып, салт-санасымен астасып қатар өркендейді.

Қолөнер адам баласының әсемдікке, нәзіктікке деген ұмтылысын, сол бағытта табиғатты өзінше таңбалап бедерлеуін, сұлулықты іздеуге деген құштарлығын танытады. Ол арқылы біз үлкен рухани-эстетикалық тәлім алып, өнер әлеміне қанат қағамыз.

Кіп-кішкентай түймеден бастап, толып жатқан үй жиһаздары, ат әбзелдері, қару-жарақ, мебель, музыка аспаптары, кілем, киім-кешек, ыдыстар, өсемдік, сәндік бұйымдарының барлығы да халық қолөнерінің туындылары болып саналады.

Қолөнер бұйымдарын көркем эстетикалық талғаммен, нақышына келтіріп өрнектеп, әшекейлеп шығаратын адамдарды *қолөнер шеберлері* дейміз.

Әр шебердің өзі сүйетін материалы мен сол материалды ұсатып, әшекейлеп-өңдеуде менгерген өз тәсілі болады.

Қазақ шеберлері көп қолданатын материалдарға *ағаш, металл, тері, былғары, тарамыс, қайыс, жүн, жіп, ши, қамыс, киіз, мата, тас, бояу, сүйек, мүйіз*, тағы басқалары жатады.

Аталған материалдарды

өңдеп, әшекейлеп

өртүрлі бұйымдар

жасау үшін

қолданатын

тәсілдер:

ою, қашау,

қюю, шеку, нақыс салу, өрнектеу,

бояу, бұрау, ширату, кесу, тесу,

илеу, өру, тоқу, иіру, бедерлеу,

тігу, сыру, шабу, қақтау, ыстау,

лажылау, дәнекерлеу, құрсаулау

т.с.с. болып кете береді.

Өртүрлі ою ойып, ою-өрнек үлгілерін жасайтын адамдар

оюшы, ағашты көркемдеп өңдеп, одан түрлі бұйымдар жасайтын адамды *ағаш шебері* немесе *ағаш ұстасы* дейміз.

Темірден түйін түйіп, әртүрлі өндіріс құралдарын соғатын адам *темір ұстасы*, ал түрлі металдар мен тастарды пайдаланып, өте нәзік сәндік бұйымдарын жасайтын шеберлерді *зергер* деп атайды.

Осы сияқты істейтін ісінің ыңғайына қарай әр шебер: *тігінуші, кестеші, өрміші, бәдізші, тері илеуші, бояушы, музыка аспаптарын жасаушы*, т.б. болып атала береді.

Қазақта: “*Жігітке жетпіс өнер де аз*” деген мақал бар. Егер кімде-кім бірнеше өнерді бірдей жетік меңгерсе, ол адам туралы: “*Он саусағынан өнер тамған, бесаспап шебер*” екен дейді.

Мысалы, қазақ шеберлерінің арасында киіз үйдің сүйегін (ағаштарын) түгел жасап, құрастыратын үй

бораушы шеберлер, немесе ат әбзелі ер-тұрман, саймандарын басынан аяғына шейін өзі жасайтын бесаспап шеберлер көп болған. (Ат әбзелін түгел жасап шығу үшін; *ағаш шабу, тері илеу, өру, алтын, күміспен жұмыс істеу, көркем құйма* тағы басқа тәсілдердің технологиясын жетік меңгеру қажет).

Өнер сүйіп, өнер сыйлап өскен қазақ халқы әр уақытта өнерлі, шебер адамдарға үлкен ілтипат көрсетіп, құрметтеп келген.

Халық колөнерінің тарихын біліп, оның құпия құбылыстарын игеру, халық қазынасын байыта түсу бүгінгі талапкер жастарға үлкен сын. Ол үшін ұдайы талаптанып, үзбей тер төгу керек. Сонда ғана бесаспап шебер болып шығасың.

Халқымыздың қасиетті колөнері атадан балаға ауыса отырып, өте жақсы дамыған күрделі өнер. Халық шеберлерінің қолынан шыққан бірегей бұйымдарды өте үлкен талғаммен жасалған өнер туындылары деп бағалаған жөн. Өйткені көптеген халықаралық көрмелер мен байқауларға, өнер фестивальдары мен форумдарына колөнер

туындыларын қойып, байқағанымыз біздің қолөнеріміз әлем халықтарының қолөнерімен терезесі тең, тіпті кейбір тұстарда көп елден шоқтығы биік тұр.

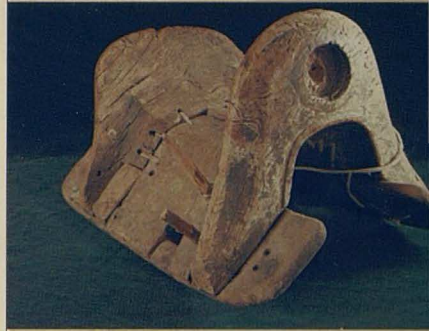
Осы кітап — альбомға халық қолөнерінің киіз үй және оның жасау жабдықтары, жүннен жасалатын бұйымдар, ши тоқу, мүйіз бен сүйекті ұсату, бәдізшілік өнері, қыштан жасалатын көркем бұйымдар т. б. қолөнерінің салалары кітап ауқымы көтермейтіндіктен кірмей қалды. Ол олқылықты толтыру — болашақтың ісі.

Және бір өкінішті жағдай, қазір біздер музейлерден көріп тамашалап жүрген қолөнер туындыларының авторлары белгісіз. Қолөнерін зерттеп-зерделеу өнертанушы, мәдениеттанушы, этнографтардың ғана үлесі деген ұғым дұрыс емес. Оған ғалымдар, педагогтар, өнер сүйер азаматтардың барлығы да араласқаны жөн.

Қазақ халқын жер жүзінің көп халықтарынан ерекше көрсететін қасиеті — ол мәдениеті мен өнері, әдет-ғұрып, салт-дәстүрі. Қазір жастар арасында еуропа мәдениетіне еліктеу, солықтау үрдісі басым. Өз халқының тілін, мәдениетін жете білмеген адам — басқа елдің мәдениетімен алысқа бара алмасы — ақиқат.

Халықтың қолөнері мемлекет тарапынан да қолдау табуы шарт. Оған ел басқарып отырған азаматтар мен мәдениет саласындағы лауазым иелері мен мамандар баса назар аударса нұр үстіне нұр!

Дәркембай ұста.

ОЮ-ӨРНЕК

ОЮ-ӨРНЕК

Өнердің өте көне әрі күрделі түрі — ою-өрнек өнері. Қазақ қолөнерінің барлық түрінде кеңінен қолданылатын, қолөнер туындыларының көркемдік-эстетикалық мәнін ашып, әшекейлеп, айшықтай түсетін өнер. Халық шеберлерінің қолынан шыққан бұйымдардың ою-өрнекпен безендірілмегені өте сирек кездеседі.

Ою-өрнек өнері ежелгі замандардан қалыптасып, халқымыздың тарихымен бірге ілгерілей дамып отырған. Ою-өрнек өнерінің ең көне үлгілері тарихта “андроново мәдениеті” деген атпен белгілі дәуірден бастау алады.

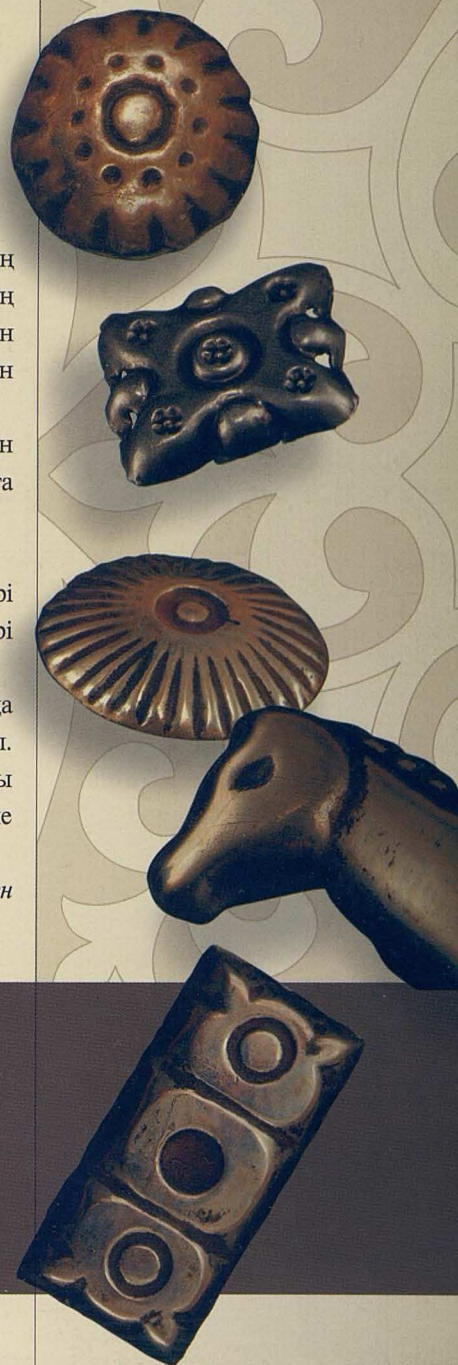
Ол дәуір біздің заманымызға дейінгі екі мыңыншы жылдарға тура келеді.

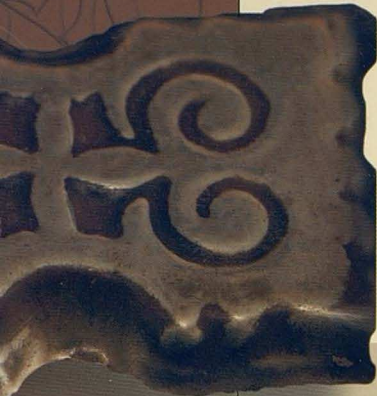
Жер жүзіндегі барлық халықтардың ою-өрнек өнері көне замандардан бері қалыптасып, дамып, күні бүгінге дейін өз маңызын жоғалтпай сақталған ірі мәдениет үлгісі ретінде аталып келеді.

Ою-өрнек өнерінің даму жолында әрбір тарихи кезеннің өз таңбасы бар. Онда әр елдің ерекшеліктері, халықтық келбеті, ұлттық айырмашылығы айқын ашылады.

Әр елдің әдет-ғұрып, салт-дәстүрі, географиялық, табиғи ортасына байланысты ою-өрнек үлгілері де екішеліп, ерекшеленіп, елдік сипатқа ие болып, түрлене түседі.

Ою-өрнек дегеніміз — геометриялық бейнелі элементтердің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесімді құрылуы.

Алтын күйрегі,
Алтын көз өрнегі
Бейнеленген қалып

Жұлдыз
Бейнеленген қалып

Өз таңбалы қалып

Ою өрнек композициялық құрылымына сай үшке бөлінеді.

1. Жиектік (әдіптік, кемерлік) өрнектер (фриз, бордюр, жолак).
2. Гүлді өрнектер (шеңбер, розетка, табакша т. б.).
3. Торлама өрнектер (бұйым бетін тұтас жауып тұрады).

Бейнелену белгілеріне сай ою-өрнек үлгілері бірнеше түрге бөлінеді.

1. Геометриялық өрнектер.
2. Көкөніс іспеттес элементтерден тұратын өрнектер.
3. Зооморфтық өрнектер (жан-жануарлардың дене мүшелерін бейнелейтін элементтер).
4. Аспан әлеміндегі құбылыстарға байланысты өрнек элементтері (ай, күн, жұлдыз, айшық, жұлдызша, кемпірқосақ, құс жолы, үркер, найзағай т. б.).
5. Белгілі бұйымдарды бейнелейтін өрнек элементтері (балдақ балға, балта, күмбез, қармақ т. б.).
6. Эпиграфиялық өрнектер тәріздендіріп, құбылтып, әдемілеп, астарлап жазу.
7. Ру таңбалары мен ел таңбасы, малға салынатын ен-таңбаға

байланысты құрылған өрнек элементтері: тұмар, айшық, босаға, абақ, тарак, көз, көсеу, шөміш, ашамай т. б.

Тілімізде ою-өрнек деп қосарлана айтылатын, тұрмыста бұйым бетін өшекейлеу, әрлеу үшін қолданылатын нақышты зат бетіне түсіру үшін қолданылатын әртүрлі тәсілдер бар. Олар: ойыптау, бедерлеу, шеку, қашау, тісеу, қару, құрау, сыру, бояу, сарнау, таптаурындау, т.б. Әр өрнек белгілі бір бөлшектен (элемент) құралады.

Халқымыздың ою-өрнек өнерін кезінде В. Куррер, Ф. Т. Куглер, С. В. Иванов, С. А. Давыдов, Н. В. Сумцов, А. Н. Бернштам, т.б. мен қатар қазақ ғалымдары мен ағартушылары, этнографтары да зерттеп зерделеген. Олар: Ы. Алтынсарин, Ш. Уәлиханов, Ә. Марғұлан, Х. Арғынбаев, М. Мұқанов, С. Қасиманов, Ө. Жәнібеков, Ә. Тәжімұратов, В. Тұяқбаева, Б. Әлмұхамбетов, Б. Ибраев, К. Ибраева, Т. Жанысбеков, Ә. Қажығали, Г. Қабижанова, М. Өмірбекова, Ә. Нұрпеисов, Ұ. Әбдіғапбарова, Д. Шоқпарұлы, Ж. Шәйкен, Ж. Балкенов, Ж. Асанова, Б. Байжігітов, А. Қамақов т. б.

Сол сияқты халқымыздың қазынасы ою-өрнек өнерінің үлгілерін толықтыра түсуге өз үлестерін қосқан оюшы-

Балық бейнелі қалып

шеберлер Ғ. Иляев, С. Әзірбаева, С. Төленбаев, Ә. Нұрпеисов сынды өнерпаздардың ерен еңбегі арнайы зерттеуді қажет етеді. Халқымыздың біртуар ұлы Бауыржан Момышұлының қолы бос кезінде қағаздан қиып, әртүрлі өрнек үлгілерін жасаумен әуестенгенін де екiнiң бiрi бiле бермейдi. Ою-өрнек үлгілерін құрастырушы шеберді қазақ оюшы — деп атайды.

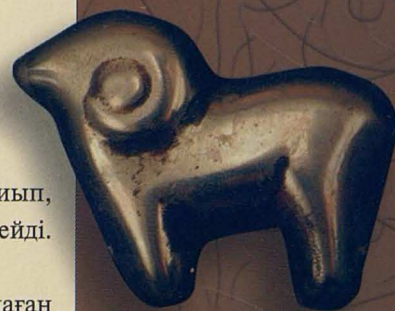
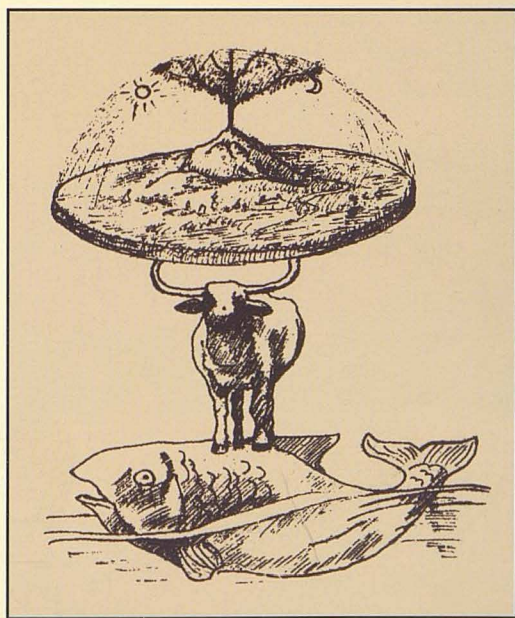
Халық шеберлері ою-өрнек үлгілерінің элементі ретінде өзін қоршаған табиғат аясындағы құбылыстарды кеңінен пайдаланған. Сол сияқты халық ұғымына сіңіп қалған әдет-ғұрып, салт-дәстүр, наным-сенім де ою-өрнек өнерінің өрісін кеңейтуге ықпал етіп отырған.

Халық шеберлері өрнек үлгілерін негізінен адамды қоршаған табиғат аясынан алады. Өте ерте замандарда халық ұғымында жер жалпақ әрі дөңгелек деген түсінік болған. Өйткені, мидай жазық далаға шығып, айналаға көз салсақ, дөңгеленген көкжиек сызығын ғана көреміз. Көне кезден келе жатқан наным-сенім бойынша жер бейне бір таба нан тәрізді жазық әрі дөңгелек. Ол алып көк өгіздің мүйізіне орналасқан. Өгіз жерді бір мүйізінен екінші мүйізіне ауыстырса жер сілкінеді. Көк өгіз алып (наһан) балықтың жотасына орналасқан, балық толқындаған теңізде болады.

Ілияс Жансүгіровтың 1924 жылы жазған “Өк, көк өгіз!” атты өлеңінде жоғарыдағы халық сенімі шебер суреттеледі:

... Сыпыра алғыр тыныш тұрса нетеді,
Жер шайқалса жұрттан зәре кетеді.
Бас шайқалса қоқалақтап қара жер,
Тақиядай елпең-елпең етеді.
... Өк көк өгіз! Қарасан келгір қышынба!
Сәйгелді ме алып тұрған қысымға?...
Дәл басып тұр тұяғынды аудармай,
Балығыңның төбесінің тұсында.

Ескі діни аңыз бойынша, жер астында үлкен көк төбенің басында алып көктерек өсіп тұр. Көктеректің негізгі жуан төрт бұтағы көк аспан

Қошқар бейнелі қалып

Балық күйрығы, балық көз өрнегі бейнеленген қалып

Құс бейнесіндегі қалып

Металл бұйымдарға лайық ою-өрнек

Кестеге лайық
ою-өрнек

 Металл бұйымдарға
лайық ою-өрнек

күмбезін тіреп тұрады. Төрт бұтақ төрт тарапқа (шығыс, батыс, оңтүстік, солтүстік) бағыттала өскен. Көктеректің жапырақтарына жер бетіндегі барша адамзаттың аты жазылған. Егер кімде-кім қайтыс болса, аты жазылған жапырақ үзіліп түседі. Үзілген жапырақ жолай басқа бір жапыраққа жанасып кетсе, сол жапырақта аты жазылған адамның құлағы шыңылдайды. Адам баласы фәни дүниеден бақи дүниеге көшерде кеудесіндегі жаны ақтық демімен сыртқа ұшып шығады, әрі ол *көк шыбынның* кейпіне келеді. Шыбын жаны марқұм болған адамның қырқын, жылын өткізгенше сол үйдің ішінде ұшып жүреді. Қазақта марқұм болған адамға жыл уағы толғанша өлеңмен *жоктау* айту үрдісі осы сенімге байланысты туындаған. Марқұмның жылын өткізіп, ас берілген соң шыбын-жан ұшына кара ту ілінген баканның (найзаның) сабымен өрмелеп жеті қабат көкке көтеріліп, көк төбенің басындағы көктерекке ұшып жетіп, қайтыс болған адамның аты жазылған, үзіліп түскен жапырақтың орнына қонады. Көк шыбын сол жерде *көк кептерге* айналады. Көк теректің тамыры жеті қабат жерге жетеді. Көк кептерлер сол теректің тамыры арқылы адамдармен байланыс жасап тұрады-мыс деген наным-сенім болған ел ішінде.

Сол сияқты көк күмбездегі күлімдеген күн, жарқыраған ай, жымындаған жұлдыздардың сыры ашылмай тұрғанда бәрі жұмбақ болып көрінеді. Жердің сілкінуі, жаңбыр мен қардың жауып, жел соғуы, дауыл тұруы бәрі де баяғы заманда өмір сүрген бабаларымыз үшін шешуі табылмағандықтан, осы құбылыстарға аңыз шығарған. Қолөнері мен сөз өнерінде осы аталған табиғат тылсымдарын паш етуге тырысқан.

*Жапанда жалғыз ағаш егіледі.
Жел сокса жапырағы төгіледі...*

деген халық өлеңінде жапанда жалғыз өскен ағашты қасиетті санайтын халық сенімінің сілемі бар. Осы күндерге дейін айдалада өскен жалғыз ағашқа әр түрлі маталар, орамал байлау, түбіне күміс теңге тастап кету жоралғысы сақталған.

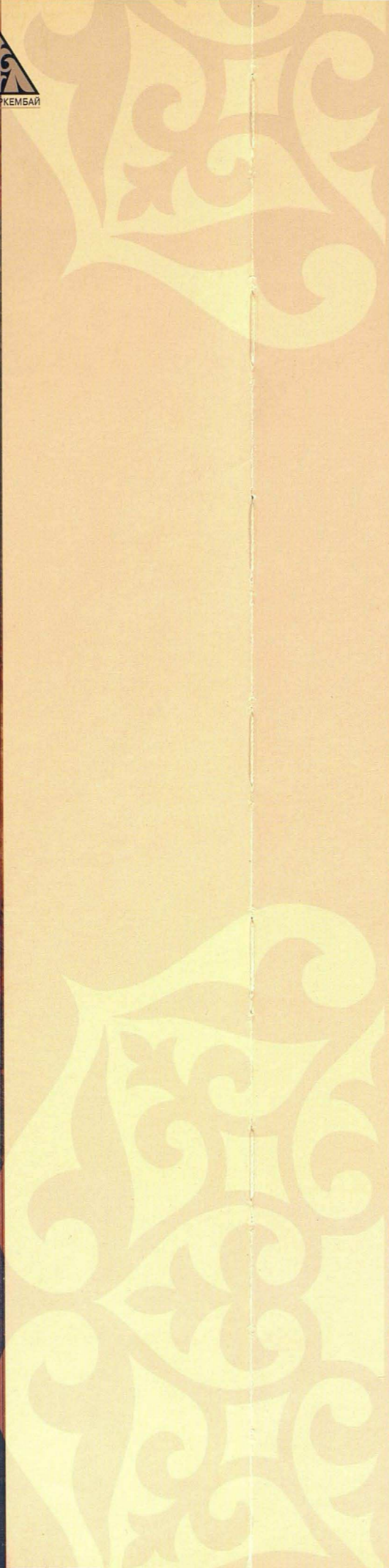
Жел — стихия, яғни боран, дауыл шақыратындай дүлей күш. Жел ағаштың жапырағын ұшырады, яғни адам өміріне қауіп төнеді. Міне, қолөнер туындыларында жапырақ элементінен тұратын өрнектің көп кездесетін себебі сол. Жапырақ — өмірдің нышаны. Қобыз, асатаяқ т.б. саз аспаптарында сылдырмақ ретінде ілінетін жапырақ және бір-біріне тұмсығын түйістіріп отырған қос

I бөлім

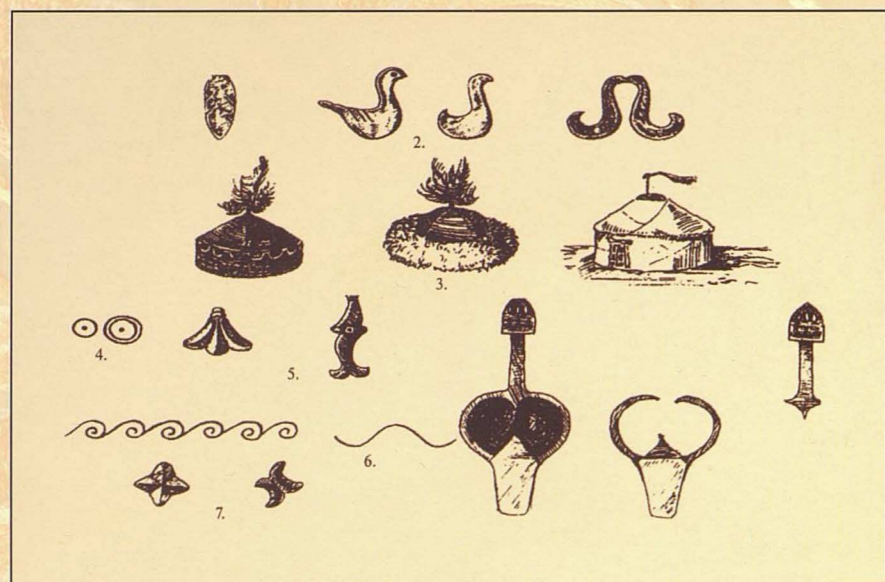

ҰСТА ДЕРКЕМБАЙ

ОЮ-ОРНЕК

(1-сурет)

кептердің бейнесіне ұқсас салпыншақтар жиі кездеседі (1-сурет).

Әсіресе мұндай салпыншақтар ертеректе бақсылар тұтынған аспаптарда көп қолданылған.

Бөрік, тақия тәрізді бас киімдер суретте сипатталған жердің үлгісі іспеттес. Әдетте төрт қиықтан құралады. Төрт қиықты біріктірген төрт тігіс әлемнің төрт тарабына бағытталған көк теректің төрт бұтағының нышаны. Бөріктің ернеуі жер болса, оның шошақ төбесі — көк төбе, шашағы немесе үкісі — көктерек, яғни аңыздағы алып бәйтеректі мензейді. Сол сияқты қазақтың киіз үйі, оған қалаған байрақ т.б.

да толып, жатқан мысалдарды көптеп келтіруге болады (1-сурет — 3).

Қазақ ұғымында қағылған қазық, ат байлайтын мама ағаш, ұстын, тіреу тәрізді шаншылған тік заттардың бәрі сол көк теректің символы болып саналады. Қазақтың қасиетті саз аспабы қобыздың өзі аталған әлем бейнесі іспеттес. Егер қобыздың аржасы мен шанағын бөліп алып қарасақ — көк өгіздің басы тәрізді, ал шанағы жұмыр жер болса, мойыны мен басы — көк терек.

Басындағы салпыншақтары көк жапырақ пен көк кептерлер. Олай болса, жапырақ — тірі адамдар да, көк кептерлер — әруақтар.

I бөлім

ОЮ-ӨРНЕК

